

Представа светог Саве Јерусалимског у олтару пећке цркве Светих апостола

СРЕТЕН ПЕТКОВИЋ

У најнижој зони олтарске апсиде цркве Светих апостола у Пећкој патријаршији насликано је око 1260. године, по налогу ктитора, српског архиепископа Арсенија I, осам архијереја. Подељени у две групе, они се приклањају у средини маломе Христу - жртви. Са северне стране представљени су (здесна налево) свети Василије, свети Григорије Богослов, свети Кирил и свети Сава, а групу са јужне стране сачињавају, посматрани слева надесно, свети Јован Златоусти, свети Никола, свети Јован Милостиви и свети Атанасије Александријски. За епоху је уобичајено такво иконографско решење *Поклоњења агнецу* и оно се лако препознаје, без обзира на то што је проширивањем прозора између светог Василија Великог и светог Јована Златоустог уништен лик малог Христа у плиткој посуди. Уобичајен је и избор архијереја учесника у Поклоњењу, јер су сви они, осим једнога, веома угледни међу раним црквеним оцима.

Једино је неочекиван свети Сава (СТЫ САВА) са краја леве групе архијереја.

У научној литератури усвојено је да је овај свети Сава, у ствари, први српски архиепископ и највећи национални светитељ Сава Српски.¹ Тако је забележено још 1872. године, када је први пут овај лик посебно поменуто. То је учинио Милош С. Милојевић у свом превише нападаном *Путопису дела Праве (Старе) Србије*.² Он наводи из апсиде пећких Св. апостола прво име светог Саве, а затим светог Саве Српског, као да су посреду два светитеља-именака³ и описује, делом тачно, како изгледа представа првопоменутог. Како је већ 1875. године овај део фресака из Светих апостола био прекривен новим слојем зидних слика, о овом живопису се није писало, све док се првобитно сликарство после конзервације није појавило пред Други светски рат.⁴ Када су потом препознате високе вредности пећких фресака из куполе, поткуполног простора и олтара Светих апостола и обратила се пажња на лик св. Саве, он је прихваћен као српски архијереј најраније уведен у пробрани скуп црквених отаца у олтарском простору. Да је то свети Сава Српски није се сумњало, јер је други угледни свети Сава Јерусалимски или Освећени био монах. То јесте јак разлога за такав закључак.

Ипак, да ли је тако? Детаљније разматрање овог питања води другачијем закључку.

Најпре, необично је што анонимни сликар

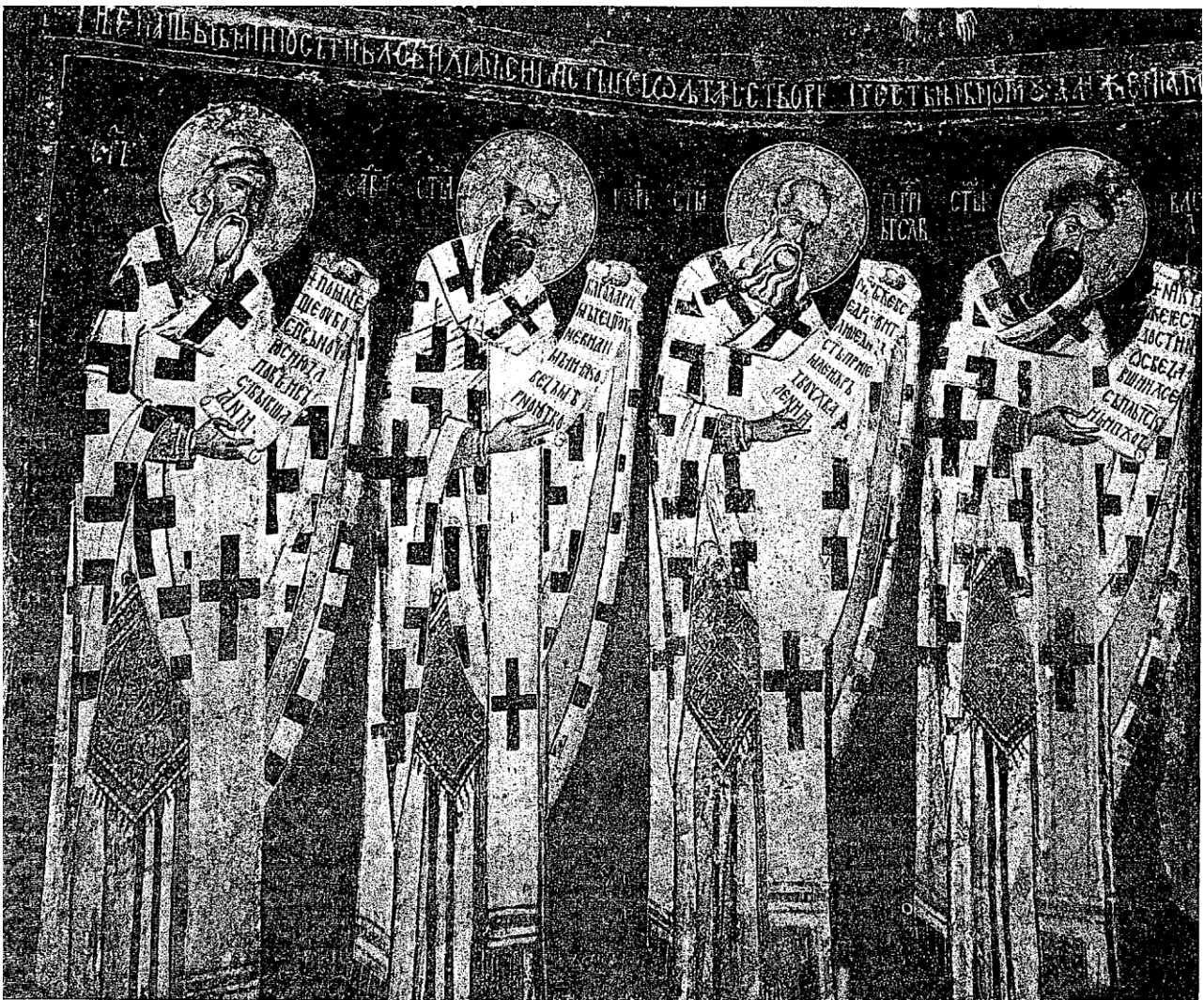
није јасно назначио светог Саву као српског светитеља, јер је посебно обележио св. Григорија Богослова, Јована Златоустог, Јована Милостивог и Атанасија Александријског, да би их одвојио од осталих светитеља истог имена. Могло би се помислити да то није било потребно за светог Саву Српског, јер никаквог другог архијереја тог имена Православна црква тада није прослављала. Међутим, уз његов лик ће се, још од друге половине XIII века, увек писати да је српски светитељ. Било би врло чудно да сликар по налогу архиепископа Арсенија слика његовог великог претходника у олтару, а то би се чинило први пут, по свему судећи, а да пропусти да нагласи прецизно одређеним натписом велику новину увођење једног

¹ П. Мијовић, *Пећка патријаршија*, Београд 1960, 6; R. Hamman-Mac Lean - H. Hallensleben, *DieMoiimentalmaierei in Serbien uneMakedonien*, Bildband, Giessen 1963, Plan 15; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 60, таб. 21; Г. Бабић, *Литургијски текстови исписани на живопису апсиде Светих апостола у Пећи*, Зборник заштите споменика културе XVIII (1967), 78; Ј. Радовановић, *Иконографија фресака протезиса цркве Светих апостола у Пећи*, Зборник за ликовне уметности 4 (1968), 39; М. Кашанин - Ђ. Бошковић - П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 24 (М. Кашанин); Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, зборник О Србљаку, Београд 1970, 245; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 38, 185; С. Мандић, *Најстарији портрети светог Саве*, зборник Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975, Београд 1977, 22-23; В. Ђурић, *Свети Сава Српски - нови Игњатије Богоносац и други Кирил*, Зборник за ликовне уметности 15 (1979), 93-100; Д. Милошевић, *Иконографија светог Саве у средњем веку*, зборник Сава Немањић Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 288-289; С. Петковић, *Пећка патријаршија*, Београд 1982, 11; Б. Тодић, *Најстарије зидно сликарство у Св. апостолима у Пећи*, Зборник за ликовне уметности 18 (1982), 29; В. Ђурић - С. Ђирковић - В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд - Приштина 1990, 33, 51, 54, 56 (В. Ђурић) и други.

² М. С. Милојевић, *Путопис дела Праве (Старе) Србије*, II свеска, у Београду 1872, 250.

³ Изгледа да је М. Милојевић најпре преписао дословце оно шта пише свети Сава, а потом је хтео да истакне да је то свети Сава Српски, али то није ставио у заграду или на неки други начин означено.

⁴ Б. Тодић, *нав. дело*, 19, нап. 1.



Сл. 1 Свети Сава (Јерусалимски), св. Кирил, св. Григорије Богослов и св. Василије, средишња олтарска апсида, црква Светих апостола, Пећка патријаршија, око 1260.

Fig. 1 Saint Sabas de Jérusalem, saint Cyrille, saint Grégoire le Théologien et saint Basile, abside centrale du sanctuaire, église des Saints-Apôtres, Peć, vers 1260

српског архиепископа међу знамените архијереје. У том случају одређење *Српски* не би се могло изоставити.

Свети Сава из *Поклоњења агнецу* у Светим апостолима нема тонзуру, обријани, тачније ошишани део на темену, по узору на ране египатске пустињаке.⁵ На свим каснијим представама он се сликао са тонзуром, осим ако је његов лик радио неки уметник придошлица који није познавао српску иконографску традицију.⁶ Штавише, и наследници светог Саве Српског током XIII и XIV века имају тонзуре, што је била нека врста локалне традиције.⁷ Било би опет чудно да архиепископ Арсеније, који је наручио фреске у средишњем делу олтара Светих апостола и који је у свом средишту морао да надгледа тако важан подухват, није настојао да се на лику светог Саве, кога је предобро познавао, прикаже тонзура. Уосталом, и сам архиепископ Арсеније I је имао тонзуру.⁸

Али, више од тога, свети Сава живописан у *Поклоњењу агнецу* у Светим апостолима не нали-

чи на устаљени иконографски тип, који је, у већој или мањој мери, близак познатом милешевском портрету светог Саве из почетка треће деценије XIII века. Свети Сава из пећке средишње цркве не само да нема тонзуру, већ се његова седа коса

⁵ С. Радојчић, *Тонзура Св. Саве*, Годишњак Музеја Јужне Србије I (1937), 149.

⁶ С. Петковић, *Ликови Срба светитеља у српским штампаним књигама XVI века*, Зборник МС за ликовне уметности 26 (1990), 159; Исто, *Лик св. Саве Српског у бугарској уметности XVI и XVII века*, зборник Спаљивање моштију светог Саве, у Београду 1997, 234-235.

⁷ С. Радојчић, *Тонзура Светог Саве*, 156.

⁸ Свети архиепископ Арсеније I је сликан са тонзуром око 1335. у цркви Богородице у Пећкој патријаршији у кратком циклусу. В. Петковић, *Фреске са сценама из живота Арсенија I архиепископа српскога*, Шишићев зборник, Загреб 1929, 65-68; В. Ђурић - С. Ђирковић - В. Кораћ, *нав. дело*, сл. 104-106. Исто тако у малој апсиди проскомидије пећке цркве Светих апостола на глави св. Арсенија је приказана тонзура, истина тешко уочљива. Исто, сл. 4.

спушта до рамена, а размак између очију пећког светог Саве је знатно већи него оног милешевског. Најочљивија је разлика у облику браде. Док је свети Сава Српски у милешевској припрати приказан са краћом брадом полукружно завршеном, свети Сава из пећких Св. апостола има нешто краћу браду, али раздвојену у два прамена, док је испод усне трећи, краћи прамен. Брада је нарочито типична за карактеризацију личности, што се види из сликарских приручника, а у овом случају постоји битна разлика. Тешко је замислити да су ту појединост заборавили млађи савременици све-тог Саве Српског окупљени око архиепископије, а који су, приближно четврт века после његове смрти, сигурно још били живи. Понајмање би ктитор, архиепископ Арсеније могао да буде равнодушан хоће ли портрет његовог учитеља и претходника одражавати што верније његов лик.

Ако представа из Светих апостола не личи на раније, али ни на касније, портрете светог Саве Српског, она одговара лику светог Саве Јерусалимског, како га препоручују познати сликарски приручници. У ерминији Дионисија из Фурне упутство за сликање славног пустиножителя и организатора живота у монашким заједницама гласи: „старац, са брадом подељеном на двоје и подбрачком оскудно обраслим" или „подбрадак са проређеним власима и са брадом раздвојеном на двоје".⁹ Исто се описује изглед св. Саве Јерусалимског и у једном приручнику за сликаре из XVII столећа, такозваном *Првом јерусалимском* рукопису: „старац, са раздвојеном брадом, без власи под доњом усном".¹⁰ У *Другом јерусалимском рукопису* попа Данила из 1674. исто пише, али се не наводи цео текст.¹¹ Описи из ерминија упућују на закључак да сликар у средишњој апсиди Светих апостола није насликао нетипичног светог Саву Српског, већ другог светитеља Светог Саву Јерусалимског.

Као потврда да је свети Сава из средишње апсиде пећких Светих апостола св. Сава Јерусалимски било би највероватније ако би се могла навести истоветна или врло блиска иконографска решења на византијским сликарским остварењима насталим између XI и XIV века. То није могуће, јер се у житију Кирила Скитополитануса из VI столећа не помиње физички изглед св. Саве Јерусалимског,¹² па је он био изменљив.¹³ Ерминија Дионисија из Фурне не даје прецизан опис браде (њену дужину, на пример), нити помиње каква му је била коса. Отуда се свети Сава Јерусалимски слика у XI, XII и XIII веку доста различито.¹⁴ Најчешће је приказиван са мало косе изнад ушију и на врху главе (Хосиос Лукас у Фокиди, прва четвртина XI века;¹⁵ икона у музеју Кијевске лавре, XII век;¹⁶ Богородичина црква у Студеници, 1208/1209;¹⁷ Жича, после 1220;¹⁸ Милешева, око 1223¹⁹ и др.). Међутим, има његових представа на којима му коса прекрива главу (Менолог Василија II, око 985;²⁰ Неа Мони на Хиосу, 1042-1056;²¹ икона *Свети Сава Јерусалимски пред Богородицом Кириотисом* у Кијеву, рани XIII в.²²).

Још већу разноликост показује облик браде св. Саве Јерусалимског. Чешће се представља краћа брада у више праменова који су подељени у два дела, што се некада теже уочава, а како препоручује ерминија Дионисија из Фурне (Хосиос Лукас у Фокиди;²³ Неа Мони на Хиосу;²⁴ на икони у музеју Кијевске лавре;²⁵ икона *Св. Сава Јерусалимски пред Богородицом Кириотисом*,²⁶ у Светом Никити крај Скопља, око 1318²⁷ и др.). Готово се увек при сликању браде св. Саве Јерусалимског назначи да је испод усана брада слабије израсла. Неки пут је светитељева брада лепезаста, као у Студеници,²⁸ али је и ту означено да се дели у два

⁹ Ερμηνεία της ζωγραφικῆς τέχνης, υλο Α. Παπαδοπούλου - Κεραμεβς, εν Πετρούπολει, 1909, 162, 273, 292; *Malermhandbuch des Malermonchs Dyonysios vom Berge Athos*, München 1960, 143; *Ерминія или насїявление въ живоїисномъ искусствѣ... Порфирія, епископа чигиринскаго, Кіевъ 1868, 176.*

¹⁰ *Ерминія или насїявление въ живоїисномъ искусствѣ найисанное неизвѣсно кѣмъ, вскорѣ послѣ 1566 года (Первая іерусалимская рукопись 17-го вѣка)*, Труды Кіевской духовной академіи, 1867, томъ третій, Кіевъ 1867, 191-192.

¹¹ А. П. *Книга о живоїисномъ искусствѣ Даниїла священника 1674 года (Вїторая іерусалимская рукопись)*, Труды Кіевской духовной академіи, томъ четвѣрты, Кіевъ 1867, 492.

¹² Cyrillus Scythopolitanus, *Vira Sancti Sabae*, ed E. Schwartz, Leipzig 1939, 85-200.

¹³ Кратак преглед иконографских мена лика светог Саве Јерусалимског в. М. Lechner, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 8, Rome-Freiburg-Basel-Wien 1976, col. 297.

¹⁴ Поводом представе светог Саве Јерусалимског у Студеници, И. Ђорђевић се позабавио укратко и иконографским типовима овог светитеља: И. Ђорђевић, *Представа светог Саве Јерусалимског у студеничкој Богородичиној цркви*, Богословље XXXI (XLV), св. 1, (1987), 173-175.

¹⁵ S. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa*, зборник Милешева у историји српског народа, Београд 1987, fig. 10.

¹⁶ В. Н. Лазарев, *Исторія византийской живоїиси, Таблицы*. Москва 1986, таб. 334 (најбоље одговара опису Дионисија из Фурне).

¹⁷ G. Millet - A. Frolov, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie*, fasc. I, Paris 1954, pl. 41,3.

¹⁸ Исто, pl. 57, 3. Крај лика светог Саве Јерусалимског овде није сачуван натпис.

¹⁹ С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1967, таб. XLVIII.

²⁰ *II Menologio di Basilio II* (Cod. Vaticano graeco 1613), II tavole, Torino 1906, tav. 224.

²¹ D. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, Athens 1985, 1, 168, II pl. 2366.

²² O. Wulf - M. Alpatov, *Denkmäler der Ikonenmalerei in kunstgeschichtlicher Folge*, Hellerau - Dresden 1925, Abb. 49.

²³ S. Tomeković, *op. cit.*, fig. 10

²⁴ D. Mouriki, *op. cit.*, pl. 236b

²⁵ В. Н. Лазарев, *нав. дело*, таб. 334

²⁶ O. Wulf - M. Alpatov, *op. cit.*, Abb. 49

²⁷ G. Millet - A. Frolov, *op. cit.*, fasc. II, Paris 1957, pl. 48, 2

²⁸ G. Millet - A. Frolov, *op. cit.* I, pl. 41,3.

дебела прамена које сачињава више мањих. У пећинској кападокијској цркви Св. Варваре (почетак XI века) његова брада се оштро завршава и није раздвојена.²⁹ Најзад, треба поменути да је неки пут (Студеница, Свети Лука у Фокиди) доња ивица браде необично обележена неком просветљеношћу, а ту су власи мало уврнуте. То се запажа и на лику светог Саве из средишње апсиде пећке цркве Светих апостола.

Дула Мурики је закључила, бавећи се ликом св. Саве Јерусалимског у цркви Неа Мони на Хиосу, да су, за разлику од представе палестинског монашког предводника на хиоском мозаику, каснији његови портрети истицали ћелаву главу, кратку, широку браду, подељену у два дела, с оскудно обрастим подбрачком.³⁰ Представљање косе на глави пећког светог Саве и нешто дужа брада, али и два прамена и мање обрастао подбрадак, упућују да је тај иконографски тип више старински него они у Студеници или Жичи. Али то не изненађује фреске настале око 1260. у пећким Св. апостолима у много чему су традиционалније од оних насталих у XIII столећу у српским задужбинама.³¹

Као разлог да се у светом Сави у апсиди Светих апостола препозна свети Сава Јерусалимски (Освећени) може се навести и прави лик светог Саве Српског у проскомидији исте цркве. Физички они су удаљени један од другог једва метар и по. За разлику од помињаног светог Саве, лик у простору проскомидије је свети Сава Српски

(СЪЪ СЪВЪ). Велики светитељ, заједно са својим наследником архиепископом Арсенијем, врши проскомидију. Његов изглед сасвим одговара уобичајеном представљању св. Саве Српског: он има краћу браду полукружно завршену, а на врху главе назначена је тонзура.³² Било би опет врло чудно да се први пут (?)³³ уведе лик светог Саве Српског међу најугледније архијереје православне цркве, па да се, готово на истом месту и готово у исто време, наслика свети Сава Српски два пута.

Истичем „готово у исто време“, јер ако су фреске средишњег дела олтара пећких Светих апостола настале око 1260, онда би зидно сликарство проскомидије било млађе око једне деценије. Како је већ запажено, фреске у проскомидији се стилски много разликују од оних у средишту олтарског простора, што се приписивало неком сликару из исте радионице, чији се начин рада разликовао.³⁴ Губило се из вида, међутим, коме је проскомидија била посвећена. По остацима фресака из овог простора препознано се да најмање три сцене илуструју збивања везана за пророка Данила: *Пророк Данило међу лавовима*, *Визија пророка Данила о царству божјем* и *Визија пророка Данила о будућим временима*.³⁵ То би дало повода да се закључи да је проскомидија била посвећена пророку Данилу, јер је неубичајено да толико представа о њему буде насликано у малом простору проскомидије. Сасвим ретко посвећење једног црквеног простора пророку Данилу могло би се најлакше објаснити тиме да је ктитор фреса-



Сл. 2 Св. Сава (Јерусалимски), средишњо олтарска апсида, црква Светих апостола, Пећка патријаршија, око 1260.

Fig. 2 Saint Sabas de Jérusalem, abside centrale du sanctuaire, église des Saints-Apôtres, Pec, vers 1260

²⁹ G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Planches III, Paris 1934, pl. 186. 3.

³⁰ D. Mouriki, *op cit.*, 168.

³¹ С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, 48-50; В. Н. Лазарев, *нав. дело*, 137.

³² В. Ђурић - С. Ђирковић - В. Кораћ, *нав. дело*, сл. 3. Тонзура на глави светог Саве Српског у проскомидији цркве Светих апостола у Пећи јасно се разликује и истакнута је једном извијеном линијом мрке боје. *Нав. дело*, сл. 3.

³³ Хронолошки однос настанка фресака у олтару и наосу Сопоџаиа и најстаријег живописа у пећкој цркви Светих апостола није поуздано разрешен: пећке зидне слике датују се око 1260, а сопоџанске око 1265. године. Уз резерве, могло би се рећи да су пећке фреске коју годину старије.

³⁴ В. Ђурић - С. Ђирковић - В. Кораћ, *нав. дело*, 66.

³⁵ Ј. Радовановић, *Иконографија фресака протезиса цркве Светих апостола у Пећи*, Зборник за ликовне уметности 4, (1968), 41, 46, 56-58. Помишља се да је била пасликана и композиција *Три младића у зажареној пећи*, која се такође односи на пророка Данила. В. Ђурић - С. Ђирковић - В. Кораћ, *нав. дело*, 39.



Сл. 3 Свети Сава Српски, црква Светих апостола, проскомидија, Пењка патријаршија, 1271/1272.

Fig. 3 Saint Sava de Serbie, proscomidie, église des Saints-Apôtres, Peć, vers 1271/1272

ка проскомидије био архиепископ Данило I, који кратко стоји на челу српске цркве између пролећа 1271. и јесени 1272. године.³⁶ То би датовало ове фреске у 1271/1272. годину.³⁷

Сви поменути разлози наводе на закључак да је свети Сава из апсиде пењке цркве Светих апостола у ствари свети Сава Јерусалимски Освећени. Ипак, он је увек помињан као српски светитељ Сава. Најчешће није истицано зашто се тако тврди³⁸, али се подразумевало, како је већ поменуто, да свети Сава Јерусалимски није био епископ, већ само предводник велике монашке заједнице, те није могао да буде сликан у полиставриону. Како је управо у то време, у трећој четвртини XIII века, започело увођење српских архиепископа у поворку светих отаца у олтару при *Поклоњењу агнецу* (проскомидија Светих апостола у Пећи, Сопоћани, Морача)³⁹, то је тим пре било лако закључити да је у апсиди пењких Светих апостола насликан свети Сава Српски.

Једном прихваћена предрасуда да у *Поклоњењу агнецу* и у олтару уопште живописци сликају превасходно епископе, архиепископе и патријархе, а никада монахе, није довођена у сумњу. А за то је било разлога.

У цркви Светог Николе (сада Св. Константина и Јелене) у селу Рамаћи под Рудником, која је живописана 1391/1392. године,⁴⁰ међу архијереји-

ма у олтару представљен је свети Атанасије Атонски у епископском орнату. Он је сликан у великом попрсју у другој зони на источној страни јужног пиластра, а означен је као **СТЫ АФАНАСНЕ АЛЕРЬСКИ**.⁴¹ Оснивач чувеног светогорског манастира Лавре у X веку свакако никад није био посвећен за епископа.⁴²

Ако је појава у олтару св. Атанасија Атонског као епископа у српском зидном сликарству усамљена, на подручју Пењке патријаршије и Охридске архиепископије св. Кирил Филозоф, велики словенски просветитељ, представљао се као монах, али и као епископ.⁴³ Он, међутим, није стекао епископски чин и умро је у Риму у монашкој ризи 869. године.⁴⁴ У полиставриону приказује се повремено још од средине XI века у охридској цркви Свете Софије⁴⁵, па све до XVII столећа у цркви манастира Ново Хопово (1608).⁴⁶ Као и у

³⁶ *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, у Загребу 1866, 275; *Сава, епископ иумадијски*, Српски јерарси од деветог до двадесетог века, Београд - Подгорица - Крагујевац 1996, 151.

³⁷ О томе намеравам да објавим посебан рад.

³⁸ Изузетно то чине С. Мандић (*нав. дело*, 22) и Р. Николић (*Прилози проучавању иконографије и стилских особености старог српског сликарства*, Свеске 16 (1985), 47). С. Мандић, осим тога, помиње да „због необичности где је насликан... задуго се није помишљало да је то наш Свети Сава, него се веровало да је то лик Саве Јерусалимског“ (*нав. дело*, 22). То се вероватно односило на неке усмене тврдње.

³⁹ Ј. Радовановић, *Српски архиепископи у композицији Служења св. литургије у манастиру Сопоћанима*, Зборник за ликовне уметности 19 (1983), 43-69; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 24, 94; В. Ђурић - С. Ђирковић - В. Кораћ, *Пењка патријаршија*, Београд - Приштина 1990, 38-39, 40-41, 65 (са старијом литературом на стр. 341).

⁴⁰ Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвестиције владара*, Зборник за ликовне уметности 15 (1979), 171-172.

⁴¹ Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, Зборник за ликовне уметности 4, (1968), 133. В. Кнежевић је појаву св. Атанасија Атонског као епископа у олтару Рамаће покушала да објасни забуном сликара.

⁴² Поменимо као необичност да се у ерминији Дионисија из Фурне у списку јерараха налази и презвитер Јосиф. Он се прославља с епископом неасонским Апекснимом 3. новембра по старом календару, али се од њега не раздваја и uveden је међу архијереје. *ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ*, 157.

⁴³ Да се свети Кирил, иако монах, слика у епископском орнату, колегијално ми је скренуо пажњу професор Бранислав Тодић, на чему му захваљујем.

⁴⁴ На западу је због Италске легенде - непоузданог историјског извора - и њеног тумачења, погрешно закључено да је свети Кирил Филозоф био у Риму посвећен за епископа. У православној цркви није било таквих чињеничних заблуда. Д. Глумац, *О времењу монашења Константина Солунског и рукоположењу Методија за свеишеника*, Зборник Филозофског факултета XII-1 (1974), 247-248 (са старијом литературом).

⁴⁵ Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX - XVIII век*, Скопје 1983, 24.

⁴⁶ Свети Кирил Филозоф слика се, на пример, и у цркви села Курбинова (1192) као епископ. С. Grozdanov - D. Bardžijeva, *Sur les portraits des personages historiques à Kurbinovo*, Зборник радова Византолошког института XXXIII (1994), 70-74. Исто тако, у више српских цркава у XVI столећу он је у олтару означен као Филозоф и епископ:

случају св. Атанасија Атонског, и наручиоци и сликари су морали знати да свети Кирил није посвећен за епископа, али су га, бар неки, приказивали у епископском орнату. Изнето је мишљење да је цењен његов значајни мисионарски подвиг и велико образовање које му је донело назив Филозоф.⁴⁷

Такав је био случај и са светим Савом Јерусалимским. Његово монашко подвизништво дуго скоро читаво столеће, и велика способност да уреди живот у раним монашким заједницама, обезбедили су му изузетан углед у православној свету. Рођен 439. године у Кападокији у малом селу Муталаска још у осмој години ступио је у манастир Флавијана, у коме је остао пуну деценију. Боравећи потом дуже од двадесет година у манастиру Теоктиста, неколико година живећи сам у пећини крај манастира, затим лутајући пустињом и осамљујући се, он је коначно основао лавру 483. године, на чијем ће челу бити, готово непрестано, пола столећа, све до смрти 532. годи-не.⁴⁸

Управљајући педесетак година заједницом од више стотина монаха, он је показао способност да строги монашки подвиг прилагоди реалностима живота у пустињи. Више него други предводници великих лаври, он је усклади односе са Јерусалимском патријаршијом и подручним епископима и имао је њихову подршку и помоћ у временима разних искушења. У два маха, поводом црквених криза, он је и емисар Јерусалимске патријаршије код византијских царева: патријарх Илија га шаље 511/512. године цару Анастасију, а две деценије касније он заступа патријарха Петра код цара Јустинијана.⁴⁹ С друге стране, јерусалимски патријарси су му помагали да надвлада неке несугласице са братством настале док је управљао лавром.⁵⁰

У велике заслуге светог Саве Јерусалимског за уређење монашког начина живљења убрајају се градитељска ревност, организовање делатне управне власти, способност да обезбеди средства за живот заједнице и, разуме се, пре свега, узоран верски живот монаха које је окупио. Као главни ауторитет у својој лаври, он је не само водио рачуна о прилежном обављању свакодневних монашких дужности већ је био и неприкосновени духовни предводник. Стога је свети Сава Јерусалимски увео доста строг режим живота монаха и прописао правила о храни, пићу или одећи, али и она у богослужењу.⁵¹

Богослужење се крајем V и почетком VI столећа врло неуједначено обављало у појединим монашким заједницама Палестине. Свети Сава Јерусалимски је установио свеноћна бденија, која нису постојала у другим лаврама.⁵² Ако се изузме заједница светог Герасима, који је средином V века увео причешће суботом и недељом⁵³, остале монашке заједнице то нису чиниле, осим оних окупљених око светог Саве Јерусалимског.⁵⁴ У овим богослужбеним обредима свети Сава Јерусалимски је лично учествовао, јер је 490. године, због манастирских потреба, био посвећен за



Сл. 4 Св. Сава Пустињеначелник (Јерусалимски), олтарски простор параклиса св. Гсргија, манастир Сопоћани, последње деценије XIII века.

Fig. 4 Saint Sabas l'Ermite (de Jérusalem), sanctuaire du pareclésion dédié à saint-Georges, monastère de Sopoćani, dernières décennies du XIIIe siècle

свештеника.⁵⁵ Током VI века новине при богослужењу у лаври светог Саве прошириле су се и на друге монашке скупине.

Морача, Ннкољац, Петковица, Света Тројица код Пљеваља, затим у XVII веку Велимље, Ново Хопово и др. С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1966, 175, 185, 189, 202, 207.

⁴⁷ Ц. Грозданов, *нав. дело*, 26.

⁴⁸ О животу светог Саве Јерусалимског најпоузданије: J. Patrich, *Sabas. Leader of Palestinian Monasticism*. Washington 1994, 37-45 (са старијом литературом).

⁴⁹ J. Patrich, *op. cit.*, 311-319.

⁵⁰ *Ibid.*, 197-202. Током другог сукоба са непослушним монасима, свети Сава Јерусалимски је чак одлучио да оде у добровољно изгнанство, у коме је провео три године између 503. и 506. године.

⁵¹ А. Дмитриевский, *Кинновиялния правила преп. Саввы Освещенного...*, Труды Киевской духовной академии, год 31. Киев 1890, 170-192; J. Patrich, *op. cit.*, 203-222.

⁵² M. Arranz. N. D. Uspenskij, *The Office of the All-Night Vigil in the Greek Church and in the Russian Church*, St. Vladimir Theological Quarterly 24, 1980, 83-113.

⁵³ J. Patrich, *op. cit.*, 252, 253.

⁵⁴ *Ibid.*, 251, 253.

⁵⁵ *Ibid.*, 252, 253. Један од разлога за прве несугласице са својим братством између 486. и 490. године био је тај што је свети Сава Јерусалимски одбио да прими свештенички чин и није дозволио да неко од сто педесет његових монаха постапе свештеници (*op. cit.*, 198). Ти прекори подстакли су светог Саву да постане јеромонах.

Литургијски типик светог Саве Јерусалимског преношен је касније и прилагођаван потребама византијске литургије. Крупну улогу у томе имао је свети Теодор Студит, који је у IX веку сачинио типик Студијског манастира на основу типика св. Саве Јерусалимског, онако како је био у употреби током VII и VIII века.⁵⁶ У X веку свети Атанасије Атонски је користио Студијски устав да би прерадио типик светог Саве Јерусалимског, који би одговарао његовом манастиру Лаври на Светој Гори.⁵⁷ Штавише, у XI и XII столећу и манастири Палестине прилагодили су Студијски типик својим потребама.⁵⁸

Тај прерађени Студијски типик, састављен по узору на стари типик светог Саве Јерусалимског, затекао је свети Сава Српски да се употребава када је обилазио Свету земљу 1230. године. Гајећи дубоко поштовање према светитељу чије је име при монашењу добио, сам склон правом монашком и пустињачком подвигу, свети Сава Српски је, како пишу обојица аутора његовог житија Доментијан и Теодосије, доста времена посветио упознавању лавре светог Саве Јерусалимског.⁵⁹ Више од тога, Теодосије истиче да се свети Сава Српски „много испита о духовним пословима са поменутиим пречасним мужевима“, а да је током боравка у Јерусалиму провео много времена са тадашњим патријархом Атанасијем „договарајући се о црквеним правилима“.⁶⁰ Теодосије такође описује и да је свети Сава по повратку из Палестине и Свете Горе „пропутовао по земљи народа свога, све утврђиваше учењем у вери, у свим манастирима предаваше уставе и обичаје иночкога живота да их се држе како је видео у Светој Гори и у Палестини и у Азији“.⁶¹ Постоје мишљења да је сликарство из цркава Сиона и лавре Светог Саве Јерусалимског опонашано у извесној мери при живописању Жиче, а посебно поткуполног простора цркве Светих апостола у Пећи.⁶²

Упознавши црквени устав Јерусалима и светог Саве Јерусалимског, како је на основу сведочанстава Теодосија и Доментијана, а и по очуваним рукописима, закључио Р. Грујић, свети Сава Српски је поједина правила устава светог Саве Јерусалимског унео у Цариградски (Студијски) устав.⁶³ Између првог и другог путовања у Палестину и смрти светог Саве Српског прошло је мало времена да би се све новине прихваћене од Јерусалимског устава усталиле.

Нема места сумњи да је архиепископ Арсеније, наследник и најоданији ученик светог Саве Српског, и сам прихватио Палестински Јерусалимски устав, бар онолико колико и његов узор и учитељ. То је допринело да постепено преовлада уверење да Јерусалимски типик најбоље одговара потребама српске цркве. Он је, затим, почетком XIV века уведен и званично у употребу, при чему је одлучујућу улогу имао превод Јерусалимског типика на српски језик 1319. године, што је заслуга српског архиепископа Никодима.⁶⁴ Отада се Јерусалимски типик и његова потоња редакција устаљују у српској богослужбеној пракси, па се, штавише, преносе на тла Бугарске и Русије.

Из сажетог прегледа развоја Јерусалимског типика, од обреда уобичајеног у палестинским монашким заједницама VI столећа до прихватања у православног богослужењу уопште, види се да се истиче значај улоге светог Саве Јерусалимског. Иако је имао само свештенички чин, он је снагом личног ауторитета, иза кога је стајала и Јерусалимска патријаршија, битно утицао на новине и њихово устаљивање у богослужбеном обреду. То је учинило углед предводника палестинских подвижника блиским угледу светих отаца -литургичара који су у црквеној хијерархији били изнад њега. Први српски архиепископ свети Сава, а и његов ученик и наследник св. Арсеније, добро су познавали, захваљујући путовањима на Исток, заслуге светог Саве Јерусалимског за утврђивање богослужбеног обреда, посебно у монашким заједницама. Зато није неочекивано што је, по налогу светог Арсенија I, уведен међу најугледније литургичаре у апсиду пећких Светих апостола. Да се свети Сава Јерусалимски не би издвајао међу стварним архијерејима, уместо монашке расе добио је епископски полиставрион.

У атмосфери дубоког поштовања заслуга светог Саве Јерусалимског за утврђивање богослужбених правила и његовог угледа код првог српског архиепископа⁶⁵ и његовог наследника Арсе-

⁵⁶ С. А. Frazee, *St. Theodore of Studios and Ninth Century Monasticism in Constantinople*. *Studia Monastica* 23, 1981, *passim*; J. Patrich, *op. cit.*, 250.

⁵⁷ R. F. Taft, *Mount Athos. A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite*, *Dumbarton Oaks Papers* 42, 1988, *passim*. О томе је код нас са лепим познавањем писао Р. Грујић, *Палестински утицаји на Св. Саву при реформисању монашког живота и богослужбеног односа у Србији*, Светосавски зборник I, Београд 1936, 281.

⁵⁸ J. Patrich, *op. cit.* 258.

⁵⁹ *Живот светог Саве и светог Саве, написао Доментијан, у Биограду 1865*, 271-273; Теодосије Хиландара, *Живот светог Саве*, Београд 1973², 168.

⁶⁰ Теодосије Хиландарац, *нав. дело*, 168, 170.

⁶¹ *Нав. дело*, 175.

⁶² О томе, поред осталих, пишу: С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 45-46; V. Đurić, *La peinture murale serbe du XIII^e siècle*, *zbornik L'art byzantine du XIII^e siècle*, Београд 1967, 162-163; Б. Тодић, *Најстарије зидно сликарство у Св. апостолима у Пећи*, *Зборник за ликовне уметности* 18 (1982), 19-38; В. Ђурић - С. Ђирковић - В. Кораћ, *нав. дело*, 48-51, 341.

⁶³ Р. Грујић, *нав. дело*, 284; П. Симић, *Рад Светог Саве на осавремењавању богослужења у Српској цркви*, *Зборник Свети Сава - споменица поводом осамстогодишњице рођења*, Београд 1977, 195-205. Уп. *Стари српски записи и натписи* I, бр. 52.

⁶⁴ Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима*, *Богословље* II (1958), 27-67.

⁶⁵ Однос светог Саве Српског према његовом монашком узору разматрао је И. Ђорђевић, *нав. дело*, 175-177. Колико је св. Сава Српски поштовао свој палестински узор сведочи и то да је у манастиру Жичи, о чијој се градњи старао, један параклис посветио св. Сави Јерусалимском и осликао га сценама из његовог живота. Исто тако је карактеристично да је своју келију у Кареји на Светој Гори посветио овом великом подвижнику.



Сл. 5 Св. Сава Јерусалимски и св. Григорије (БОГО-слов?). олтар цркве Светог Мине у селу Штава, 1633. или 1636.

Fig. 5 Saint Sabas de Jérusalem et saint Grégoire (le Théologien?), sanctuaire de Saint Menas, village de Stave, 1633 ou 1636

нија, налог сликарима да око 1260. насликају Светог Саву Јерусалимског као епископа није изузетан чин. То би произлазило већ из тога што се палестински свети Сава, и то сасвим одређено означен, појављивао у српском сликарству не само у цркви Светих апостола у Пећкој патријаршији.

У цркви манастира Сопоћана у параклису Светог Георгија, такође је у олтарском простору живописан свети Сава Јерусалимски.⁶⁶ У поворци архијереја који се клањају Христу жртва насликани су у олтару с јужне стране лева надесно - Свети Василије Велики⁶⁷, Сава Српски и Арсеније Српски, а са северне стране - здесна налево Свети Јован Златоусти⁶⁸, Сава Јерусалимски

(означен као свети Сава ПОУСТЫННИЧЪСАННЪ) и Григорије Богослов. Иако је свети Сава Пустињеначелник препознат као свети Сава Јерусалимски⁶⁹, тврдило се да је он, у ствари, архиепископ српски Сава II.⁷⁰ За такав закључак навођени су неуверљиви разлози да је свети Сава II дуго боравио око Јерусалима и у храму Светог Саве Освећеног - Јерусалимског, односно да је поменут као „пустињеначелник“ јер је „вероватно као бивши поглавар Цркве помагао света пустињска места“.⁷¹ Друга двојица српских архиепископа Свети Сава I и свети Арсеније, означени су, међутим, натписима у овом параклису као архиеписко-

пи и не види се разлог зашто се трећи архиепископ не би помињао по свом свештеном чину. Уосталом, нигде свети Сава II није поменут као пусти-

⁶⁶ Датовање ових фресака је доста неодређено и њихов настанак се одређује у XIV век, али и у другу половину XIII stoleћа. В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 63, 211-212; Р. Николић, *Прилози проучавању иконографије и стилских особености старог српског сликарства 2. О приказу архиепископа Саве II на живопису манастира Сопоћани*, *Свеске 16* (1985), 45-46. Можда би се онајпре могло помишљати на последње деценије XIII века као о времену живописања параклиса св. Георгија у Сопоћанима.

⁶⁷ Уз лик Светог Василија Великог очувао се само делимично натпис, али он није споран.

⁶⁸ Ова фигура је потпуно уништена, али је свети Јован Златоусти, са веома ретким изузецима, пандан светом Василију Великом, који предводи наспрамну групу архијереја.

⁶⁹ Ј. Радовановић, *Српски архиепископи у композицији Служења св. литургије у манастиру Сопоћани*, *Зборник за ликовне уметности 19* (1983), 41-73; В. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1981, 141 (у опису цртежа из капеле Св. Георгија). Занимљиво је да препознавање св. Саве Јерусалимског међу архијерејима у параклису Св. Георгија у Сопоћанима није навело на помисао да се то могло догодити и у главној апсиди Светих апостола у Пећи.

⁷⁰ Р. Николић, *нав. дело*, 45-46.

⁷¹ Исто, 45.

њеначелник или пустињежитељ, нити су такве или сличне назнаке икад стављане на фреске уз имена српских архиепископа. Архиепископ Никодим, наспрот томе, Св. Саву Јерусалимског назива скоро исто пустињежитељом.⁷² Најзад, Свети Сава Јерусалимски се са пуним разлогом може назвати „пустињеначелником“, јер је у пустињи и провео цео свој живот.

Карактеристично је да је Свети Сава Јерусалимски у сопоћанском параклису пандан Светом Сави Српском, па је добио врло угледно место одмах иза предводника групе архијереја Јована Златоустог, а пре светог Јована Богослова. На тај начин желело се да се подвуче везаност великог палестинског монашког предводника са његовим имењаким, првим архиепископом и најзнаменитијим српским светитељем.⁷³

У живопису цркве Светог Мине у селу Штава код Бруса из 1633. или 1636. године Св. Сава Јерусалимски се такође слика у олтару и означен је управо таквим натписом уз лик. Он је у скупини последњи од тројице архијереја који са северне стране прилазе Христу-жртви. Ту групу предводи свети Василије Велики, иза њега је Свети Григорије (Богослов?) и на крају свети Сава Јерусалимски. Велики палестински подвижник у Штави, међутим, иконографски не личи на своје уобичајене предлошке. Иако је натпис недвосмислен, лик светитеља у олтару штавске цркве неочекивано одговара Св. Сави Српском, што се огледа у тонзури и облику браде.⁷⁴

Разлози због којих је један монах - Свети Сава Јерусалимски - добио епископски орнат, могу да објасне и зашто се Свети Атанасије Атонски -Лаврски слика такође као епископ у цркви села Рамаће 1391/1392. године. Како је већ поменуто, у преображају Јерусалимског устава, током столећа важну улогу је имао Св. Атанасије Атонски. Он га је прилагодио потребама светогорских монашких заједница и тиме, иако монах, стекао заслуге попут оних црквених отаца знаменитих литургичара. Од тога је био само корак да се и он у Рамаћи одене у епископски полиставрион.

Занимљиво је поменути и представе Св. Саве Јерусалимског и Св. Теодора Студита у монашким

ризама у црквици у кули манастира Жиче, чије су фреске настале око 1220. године. Они су насликани у попрсјима у првој зони заједно са четворицом најугледнијих црквених отаца - Јованом Златоустим, Григоријем Богословом, вероватно Василијем Великим и још једним архијерејем. Необично увођење Светог Саве Јерусалимског и Теодора Студита у овакву скупину, чини ми се, последица је њихових заслуга за усавршавање богослужбеног обреда у монашким срединама.⁷⁵

Из ове расправе, надам се, произлази да у апсиди пењке цркве Св. апостола (око 1260) није био насликан Свети Сава Српски, већ свети Сава Јерусалимски. Тај наводни лик Светог Саве Српског у пењким Светим апостолима послужио је као повод за далекосежна закључивања о идејним струјањима у српској цркви средином XIII века.⁷⁶ У овој расправи настојало се да се најпре установе основне чињенице.

⁷² *Стари српски записи и натписи* I, бр. 52.

⁷³ У једном случају помишљало се да је Св. Сава Јерусалимски такође уведен међу свете оце који се приклањају Христу-жртви. Професор Светозар Радојчић се у једном од својих научних есеја (*Белешке уз један цитат из Сопоћана*, *Летопис Матице српске*, књ. 413, (1974), 597-602) бавио архијерејима у *Поклоњењу агнецу* из апсиде Сопоћана (око 1265). Иако натписи уз њих нису сачувани, он у једној личности у епископском орнату, одмах иза св. Василија Великог, препознаје Св. Саву Освећеног - Јерусалимског. Он то чини, мислим, стога што тај лик по својој иконографији веома одговара начину на који се Св. Сава Јерусалимски сликао у српској средини до тада (Студеница, Жича). Уп. В. Ђурић, *Сопоћани*, таб. I. У светлу ове расправе претпоставка проф. Радојчића постаје прихватљивија.

⁷⁴ Сликари који су живописали храм познати су по имену: протомајстор је Никола, а уз њега раде и Тома, Дмитар и Јован. С. Петковић, *Српска уметност XVI и XVII века*, Београд 1995, 335. Предводник зографа био је Србин, али је међу сарадницима било и Грка. Можда је у питању неки неспоразум између сликара и оних који су исписивали натписе.

⁷⁵ Б. Живковић, *Жича, Цртежи фресака*, Београд 1985, 12-13. М. Кашанин - Ђ. Бошковић - П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 122-123.

⁷⁶ Уп. В. Ђурић, *Свети Сава Српски - нови Изњатије Богоносац и други Кирил*. Зборник за ликовне уметности 15, (1979), 93-102.

Représentation de saint Sabas de Jérusalem dans le sanctuaire des Saints-Apôtres de Peć

SRETEN PETKOVIĆ

Dans l'abside centrale des Saints-Apôtres de Peć fut peint, vers 1260, à côté des éminents pères de l'Église, un évêque, désigné comme saint Sava. Ceux qui ont examiné les fresques du sanctuaire y ont reconnu saint Sava de Serbie, car, considérait-on, il était le seul qui eût pu être peint en habit d'évêque, étant donné qu'à l'époque il n'y avait pas d'évêques de ce nom. Dans le présent texte, l'auteur démontre qu'il s'agit pourtant de saint Sabas de Jérusalem (439-532), fondateur de la célèbre communauté monacale dans le désert de Palestine.

Il existe plusieurs raisons pour lesquelles on peut affirmer que saint Sava de Serbie n'est pas représenté dans l'abside centrale des Saints-Apôtres:

3. L'inscription figurant à côté du portrait ne contient que le nom, sans que celui-ci soit accompagné de l'épithète "de Serbie", ce qui aurait dû être fait, si on avait voulu glorifier un saint serbe en le représentant dans le sanctuaire et cela pour la première fois.

4. Dans la proscomidie de la même église, séparé seulement par un mur du portrait de saint Sabas de Jérusalem, était peint saint Sava de Serbie, préparant les espèces avec son héritier, futur saint Arsène. On le reconnaît nettement par son iconographie - barbe et tonsure typiques. Il serait insolite qu'un même saint fût peint deux fois dans le sanctuaire des Saints-Apôtres, à une distance de moins de deux mètres l'un de l'autre.

5. Du point de vue iconographique, le saint, peint dans l'abside centrale des Saints-Apôtres - aux cheveux longs, à la barbe divisée en deux et sans tonsure - ne correspond nullement à la manière dont on représentait saint Sava de Serbie, étant donné surtout le fait que l'archevêque Arsène, qui avait commandé la décoration peinte des Saints-Apôtres, connaissait très bien son prédécesseur. La barbe divisée en deux est une caractéristique des portraits de saint Sabbas de Jérusalem, d'après ce que les manuels de peinture le décrivent et recommandent de le peindre.

1. La représentation d'un moine en habit d'évêque dans le sanctuaire ne se trouve pas uniquement dans les Saints-Apôtres de Peć. Dans l'église du village de Ramaća (fresques de 1391/92) on aperçoit, parmi les évêques peints dans le sanctuaire, saint Athanase l'Athonite, fondateur du monastère de Laure d'Athos, vêtu, lui aussi, d'habit d'évêque. Il en est de même de saint Cyrille le Philosophe, représenté, dans certaines églises, entre les XI^e au XVII^e siècles (depuis Sainte-Sophie d'Ohrid datant du milieu du XI^e siècle et Kurbi-novo, de 1192, jusqu'au Novo Hopovo, de 1608) dans l'Adoration de l'Agneau, composition peinte dans le sanctuaire.

2. Saint Sabas de Jérusalem fut peint en habit d'évêque dans l'Adoration de l'Agneau dans deux églises: à Sopoćani, dans le pareclésion dédié à saint Georges (dernière décennie du XIII^e siècle) et dans l'église du village de Štava, au pied du Kopaonik (en 1633 ou 1636), où son portrait est accompagné de son nom clairement inscrit.

En faisant figurer saint Sabas de Jérusalem parmi les évêques dans le sanctuaire des Saints-Apôtres (vers 1260), dans le pareclésion Saint-Georges à Sopoćani et dans l'église du village de Stava, on manifestait une profonde vénération pour les mérites de cet ermite palestinien, qui avait établi des règles liturgiques dans les premières communautés monacales. Ces règles furent complétées par la suite, entre autres, par Théodore Studite du monastère Studion de Constantinople et par saint Athanase l'Athonite, au Mont Athos. Le typicon de Jérusalem, traduit et remanié en 1319 par Nicodème, archevêque serbe, fut adopté dans l'Église serbe, mais aussi dans d'autres Églises orthodoxes.

Saint Sabas de Jérusalem était particulièrement vénéré par saint Sava et par les successeurs de celui-ci au cours du XIII^e siècle. C'est grâce à ceux-ci que ce saint fut peint deux fois au cours de ce siècle dans le sanctuaire et cela dans l'Adoration de l'Agneau.